

De pianiste van Theresienstadt

Alice Herz-Sommer
&
Caroline Stoessinger

*De pianiste van
Theresienstadt*

Het inspirerende verhaal van een
Holocaust-overlever

Vertaald door Sabine Mutsaers

Eerste druk 2012
Achtste druk 2026

ISBN 978-90-492-1078-6
ISBN 978-94-602-3201-5 (e-boek)
NUR 320

Oorspronkelijke titel: *A Century of Wisdom*
Oorspronkelijke uitgever: Spiegel & Grau, Random House, Inc.
Vertaling: Sabine Mutsaers
Foto's: © Yuri Dojc
Omslagontwerp: DPS Design & Prepress Studio
Omslagbeeld: © Shutterstock
Zetwerk: Mat-Zet bv

© 2012 by Caroline Stoessinger
© 2012 voorwoord erven Václav Havel
© 2012 Meulenhoff Boekerij bv, Amsterdam

De uitgever heeft ernaar gestreefd alle rechten van derden te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen contact opnemen met Meulenhoff Boekerij bv, Amsterdam.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd bestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Tekst- en datamining van (delen van) deze uitgave is uitdrukkelijk niet toegestaan.

All rights are reserved, including those for text and data mining, AI training and similar technologies.

Voor Anna

Inhoud

Voorwoord van Václav Havel	9
Inleiding	11
1 Alice en Franz Kafka	21
<i>Intermezzo: Een ring met smaragd</i>	31
2 Een tolerant hart	33
3 Aardappelen schillen	47
<i>Intermezzo: Dromen</i>	58
4 Pianoles	60
<i>Intermezzo: Brand</i>	66
5 Een nieuw begin	68
6 De tinnen lepel	83
7 Nooit te oud	94
<i>Intermezzo: Kippensoep</i>	103
8 Muziek was ons voedsel	109
9 De Führer schenkt de Joden een stad	125
10 Kiekjes	133
<i>Intermezzo: De oude dag</i>	141
11 De man in het glazen hok	146

12	Geen harde woorden	155
13	Vliegreis	168
14	Alice de lerares	176
	<i>Intermezzo: De vrouw op nummer zes</i>	192
15	Vriendenkring	196
	Tot slot: Alice vandaag de dag	211
	In Alice' woorden	223
	Dankwoord	227
	Noten	231
	Bibliografie	238

Voorwoord van Václav Havel

De pianiste van Theresienstadt is het diep ontroerende verslag van de heldhaftige belevenissen van een vrouw die tijd- en landgrenzen heeft overschreden om de dood te trotseren en ons allen te inspireren. Tegen de achtergrond van de schoonheid van onze Centraal-Europese cultuur, maar ook tegen die van de tragische gebeurtenissen van de twintigste eeuw die ervoor hebben gezorgd dat Tsjecho-Slowakije bijna vijftig jaar lang werd afgesneden van de rest van de wereld, getuigt het leven van Alice Herz-Sommer van een grote ethische en spirituele kracht. Haar herinneringen zijn onze herinneringen. Door haar ellende komen onze eigen duistere tijden weer naar boven. Dankzij haar voorbeeld kunnen we het beste uit onszelf halen.

Op 108-jarige leeftijd vertelt Alice op aanstekelijke wijze verhalen over het leven van grote denkers – van Gustav Mahler tot Sigmund Freud en Viktor Frankl, van Martin Buber tot Leo Baeck – die een onuitwisbare indruk hebben achtergelaten. Met haar muziek heeft ze – als concertpianiste en als do-

cente – invloed gehad op talloze leerlingen, hun kinderen en de kinderen van hun kinderen, zoals ze ook haar medegevangenen in het concentratiekamp Theresienstadt troost bood met haar talenten. Na de oorlog was Alice zowel docente als studente: het grootste deel van haar leven streefde ze onvermoeibaar naar kennis en begrip van wie wij zijn als mens, als samenleving en als individu.

Alice zei: ‘Ik geef de hoop nooit op.’ Dat is een uitspraak die voor mij ook geldt, want ik geloof dat hoop verband houdt met het gevoel dat het leven zin heeft, betekenis, en zolang we dat gevoel nog ervaren, hebben we reden om te leven. Alice’ onverwoestbare optimisme inspireert me. Ik denk dat ze alle ontberingen heeft doorstaan omdat de wereld haar verhaal moest leren kennen, ons verhaal, van waarheid en schoonheid in tijden van het kwaad. Niet alleen kunnen wij vandaag de dag van Alice leren, maar ook toekomstige generaties kunnen wijsheid en hoop putten uit haar rijke levenservaring.

Inleiding

Met haar 108 jaar is Alice niet alleen de oudste overlevende van de Holocaust, maar ook de oudste concertpianist ter wereld. Als ooggetuige van de volledige vorige eeuw en de eerste tien jaar van deze eeuw heeft ze het belangrijkste gezien: het beste en het slechtste van de mensheid. Haar leven heeft zich afgespeeld tegen een achtergrond van het goede te midden van de chaos van het kwaad, en toch kan ze nog schaterlachen met het optimisme dat ze als kind had.

Ondanks haar jarenlange gevangenschap in concentratiekamp Theresienstadt en de moord op haar moeder, haar echtgenoot en haar vrienden die in handen van de nazi's waren gevallen, zegeviert Alice met haar vermogen om de draad weer op te pakken en elke dag in het heden te leven. Ze heeft geen tijd verspild aan verbittering jegens haar onderdrukkers en degenen die haar familie hebben uitgeroeid. Alice is zich ervan bewust dat haat de ziel van de hater aanvreet in plaats van de ziel van degene die wordt gehaat, en redeneert als volgt: 'Ik ben nog altijd dankbaar dat ik leef. Het leven is een

geschenk.’ *De pianiste van Theresienstadt* is het verhaal van de levenslange vastberadenheid van een vrouw om de wereld iets goeds te brengen, ondanks de confrontatie met de vreselijkste beproevingen en hevig verdriet. Uit het verhaal van Alice kunnen we lessen trekken voor ons eigen leven in de eenentwintigste eeuw. Dat is Alice’ geschenk aan ons.

Haar naam, Herz-Sommer, zou je kunnen vertalen met ‘hartje zomer’, ook al is ze geboren op een bitterkoude dag: 26 november 1903 in Praag. Haar ouders, Friedrich en Sofie Herz, noemden haar Alice, een naam die ‘nobel’, ‘edelmoedig’ betekent. Haar vader was een geslaagd koopman, haar hoogopgeleide moeder bewoog zich in kringen van bekende kunstenaars en schrijvers, onder wie Gustav Mahler, Rainer Maria Rilke, Thomas Mann, Stefan Zweig en Franz Kafka.

Alice groeide op in een beschermde, rustige omgeving waar lezen en concertbezoek de belangrijkste bronnen van vermaak waren; burens hielpen elkaar in geval van ziekte en gezinnen konden nauwkeurig vooruit berekenen waar ze op financieel gebied aan toe waren. Voordat de Tweede Wereldoorlog uitbrak was Alice hard op weg carrière te maken als gerenommeerd concertpianiste. Haar moeders grote liefde voor muziek en haar grondige kennis ervan vormden voor Alice een inspiratiebron, net als haar vriendschap met Mahler, en ze besloot al op jonge leeftijd dat ze pianiste wilde worden. Alice herinnert zich nog dat ze twee dagen voor haar vierde verjaardag samen met haar moeder met de trein naar Wenen reisde, op 24 november 1907, om Mahler het afscheidsconcert van zijn tweede symfonie door het Hofoper Orkest te zien di-

rigeren. Volgens Alice sprak haar moeder na afloop van het concert met de componist, ‘en daarna heb ik ook nog even met Gustav Mahler gepraat’. Hoogstwaarschijnlijk was Alice erbij toen haar moeder samen met Arnold Schönberg op de ochtend na het concert op het perron stond, waar een menigte van tweehonderd bewonderaars Mahler uitzwaaide terwijl zijn trein langzaam het station van Wenen uit reed.

Jaren later, toen ze auditie had gedaan voor Arthur Schnabel, was ze ervan overtuigd dat een carrière als pianiste haalbaar was. Ze was regelmatig de prominente pianosoliste van het Tsjechische filharmonisch orkest en ze had een reeks commerciële opnamen op haar naam staan waarvoor ze in het *Prager Tagblatt*, de Duitse krant in Praag, gloedvolle recensies kreeg van Max Brod, vriend en biograaf van Kafka.

Maar de wereld om Alice heen was waanzinnig geworden. De Tsjechische wetten werden afgeschaft. De stad werd bedolven onder de nazivlaggen. Alice nam een foto van een jochie van drie dat voor een bordje stond met de tekst *Juden Eintritt verboten* (verboden voor Joden); een bord dat hem de toegang tot zijn favoriete park ontnam. Na de Anschluss in maart 1938 begonnen Alice’ zusters en hun gezinnen koortsachtig aan de voorbereidingen om naar Palestina te emigreren; Alice en haar man kozen ervoor om samen met hun jonge zoon achter te blijven om voor haar bejaarde moeder te zorgen, die als eerste naar Theresienstadt gestuurd zou worden. Alice begreep instinctief dat ze haar moeder nooit meer zou zien, toen ze haar met haar zware rugzak het enorme gebouw in zag sjokken dat de nazi’s hadden geconfisqueerd en gebruikten als verzamelpunt. ‘Waar men boeken verbrandt,

verbrandt men uiteindelijk ook mensen,' had Heinrich Heine een eeuw eerder al gewaarschuwd. Maar de meeste mensen geloofden zijn afschrikwekkende voorspellingen niet.

Begin 1939 was alles wat er nog over was van het Tsjecho-Slowaakse leger en de regering samen met de president van het land, Edvard Beneš, gevlucht naar Engeland, waar ook wagonladingen kinderen met naamplaatjes op hun kleding naartoe waren afgevoerd om er bij wildvreemden te gaan wonen. De Engelse ambassade werd gesloten en de Amerikanen zouden ook spoedig verdwijnen. Op straat patrouilleerden Duitse soldaten met machinegeweren. De laatste trein die naar Londen zou vertrekken, volgepakt met meer dan driehonderd Joodse kinderen, heeft het station nooit verlaten; de meeste kinderen verdwenen voorgoed.

In juli 1943 kregen Alice en haar echtgenoot, de zakenman en amateurviolist Leopold Sommer, te horen dat ook zij, samen met hun zesjarige zoontje Raphael, ook wel Rafi genoemd, gedeporteerd zouden worden naar Theresienstadt. Alice hoopte daar haar moeder te vinden, maar Sofie was al verder naar het oosten gestuurd, hoogstwaarschijnlijk naar Treblinka.

Theresienstadt was geen gewoon concentratiekamp. Vanbuiten zag het eruit als een heel druk stadje waar duizenden mensen krioelden en waar vaak muziek te horen was: hier was Hitlers propagandamachine aan het werk. De Führer had Theresienstadt aangeprezen als een plaats waar gerenommeerde Joodse musici, schrijvers en ouderen beschermd zouden zijn tegen de oorlog. In werkelijkheid was het kamp een zwaarbewaakt getto, een doorgangstation naar Auschwitz en

andere vernietigingskampen in heel West-Europa. Binnen de muren werden de getalenteerden en de intelligentsia uit Tsjecho-Slowakije, Oostenrijk, Nederland, Denemarken en Duitsland voortdurend geteisterd door honger, kou, besmettelijke ziekten, martelingen en tot slot de dood. Van de 156.000 Joden die zijn opgesloten in Theresienstadt zouden slechts 17.500 het overleven. Tussen 1942 en 1945 zijn ruim 15.000 Joodse kinderen bijeengegreden en afgevoerd naar Theresienstadt. Ongeveer honderd kinderen hebben het overleefd, onder wie Rafi.

Desalniettemin straalde Theresienstadt, in tegenstelling tot andere kampen, nog iets van het normale leven uit. Ondanks de gruwelen en ontberingen repeteerden de musici, traden de acteurs op, gaven professoren college, tekenden kunstenaars op iedere snipper papier en wisselden vrienden nog grappen uit. Uiteindelijk geboden de nazi's voorstellingen, voor propagandadoeleinden. Wat de Duitsers niet beseften, was dat zowel de toehoorders als de uitvoerenden het vaak mede dankzij die concerten wisten vol te houden.

Dat gold ook voor Alice Herz-Sommer, die meer dan honderd optredens gaf voor haar medegevangenen en erin slaagde heimelijk pianoles te geven aan de kinderen in het kamp.

Toen het Sovjetleger op 8 mei 1945 Theresienstadt bevrijdde en Alice en Rafi terugkeerden naar Praag, ontdekten ze dat er vreemden in hun appartement woonden. Omdat ze weinig bestaansmiddelen had en ze bijna niemand van vroeger kon terugvinden, besloot Alice in 1949 om te emigreren naar Israël, waar ze zich zou herenigen met haar zusters en hun gezinnen en met haar vrienden, onder wie Max Brod. Ze ging

ernaartoe om een nieuw leven te beginnen, en op vijfenveertigjarige leeftijd leerde Alice Hebreeuws. Ze verdiende de kost voor zichzelf en voor Rafi door les te geven aan het conservatorium van Jeruzalem (dat later Rubin Academy zou gaan heten). Ook al bleef Alice in Israël optreden – en later ook in Europa, zij het minder vaak – haar internationale carrière kreeg nooit meer het oude niveau. De verloren jaren in het concentratiekamp, in combinatie met de noodzaak om geld te verdienen en voor haar zoon te zorgen, slokten al haar tijd en energie op.

Rafi groeide uit tot een succesvol cellist, en op drieëntachtigjarige leeftijd koos Alice weer voor een nieuw land: ze verhuisde naar Londen om bij haar zoon te kunnen zijn. Een paar jaar later ervoer ze het grootste verdriet van haar leven, toen hij op vijfenzestigjarige leeftijd plotseling stierf.

Ik heb Alice voor het eerst ontmoet bij haar thuis in Londen, tijdens de eerste opnamen van een documentaire over haar leven. Jarenlang was ik volledig in de ban geweest van muziek uit de tijd van de Holocaust, en vooral van de muziek in Theresienstadt, waar mijn echtgenoot zijn ouders had verloren. Hoe kon iemand onder zulke omstandigheden concerten geven of muziekstukken schrijven? Ik had over Alice gehoord van andere overlevenden van Theresienstadt en in lange gesprekken met Joža Karas, een uit Tsjechië geëmigreerde musicus die Alice in de jaren zeventig had geïnterviewd; vele uren gesprekken, op tape vastgelegd.

Als reactie op de tragedie van 11 september zei Alice tegen me: ‘Natuurlijk was het afschuwelijk, maar waarom ben je zo

gechoqueerd? Goed en kwaad bestaan al sinds de prehistorie. Wat belangrijk is, is de manier waarop we ermee omgaan, hoe we erop reageren.’ Ze lachte – en hoe verontrustend dat op dat moment voor mij ook was, ik zou er al gauw achter komen dat die typische lach haar manier was om het belang van haar woorden te onderstrepen. Mild terechtwijzend zei ze tegen me: ‘Is het niet prachtig? Jij hebt het vliegtuig naar Londen genomen en je was binnen een paar uur hier. We kunnen samen zitten praten. We leven nog. We hebben muziek. Jij bent rijk, net als ik, omdat je pianist bent. Dat geluk kan niemand stukmaken.’ Daarna herinnerde ze me aan de woorden van Leonard Bernstein na de moord op president John F. Kennedy: ‘Dit is onze reactie op geweld: we maken nog mooiere muziek, indringender en hartstochtelijker dan ooit tevoren.’

Ook al heeft Alice de afgelopen kwart eeuw niet meer voor publiek opgetreden, ze speelt nog altijd minstens drie uur per dag Bach en Beethoven, Chopin en Schubert – allemaal uit haar hoofd. Ze speelt thuis regelmatig kamermuziek, met beroepsmusici die bij haar op bezoek komen. Alice schakelt moeiteloos en vloeiend over van de ene taal op de andere. Al was Duits haar eerste taal en Tsjechisch haar tweede, ze spreekt ook zeer goed Engels, Frans en Hebreeuws.

Alice woont alleen, maar ze is niet eenzaam. Ze heeft alles en niets: op spiritueel gebied heeft ze alles, op materieel gebied vrijwel niets. Het saldo van haar geest is enorm. Haar materiële bezittingen omvatten slechts oude kleding, een antieke televisie met een versleten videospeler, wat foto’s en haar onmisbare piano.

Haar gezicht mag dan getekend zijn door rimpels en lever-

vlekken van vele jaren zon in Jeruzalem, haar glimlach is haar opvallendste uiterlijke kenmerk. Die begint ergens diep vanbinnen en groeit uit tot een warme, hartelijke, gulle lach. De glimlach van Alice is vrij van vooroordelen en tegelijkertijd nieuwsgierig. Er is een wereld aan herinneringen aan haar glimlach af te lezen, gekleurd door de liefde die voortkomt uit al die jaren van inzicht en begrip.

Ze blijft in beweging door dagelijks lange wandelingen te maken, langzaam en voorzichtig, op gympen om niet te vallen; ze mijdt zowel wandelstok als hoorapparaat. Tot voor kort studeerde Alice geschiedenis en filosofie aan de University of the Third Age, de universiteit voor senioren. Ze vertelt dat ze het allemaal ervaart ‘als een wonder’.

Wie Alice persoonlijk kent, kan de wereld opnieuw bekijken door de ogen van een vrouw die al meer dan een eeuw op deze aarde rondloopt. Alice is vandaag de dag fel onafhankelijk en buitengewoon optimistisch, op een leeftijd die de norm ruimschoots overschrijdt. Haar nieuwsgierigheid en emotionele energie zijn een inspiratiebron voor iedereen die het geluk heeft haar te ontmoeten. Als studente filosofie heeft ze in praktijk gebracht wat ze van de filosofen leerde. Voor Alice speelt vooral de antieke Griekse stoïcijn Epictetus een belangrijke rol. Hij schreef: ‘Een wijs man treurt niet om wat hij niet heeft, maar verheugt zich over datgene wat hij wel heeft.’

Ik heb veel geleerd van Alice, die onze menselijke zwaktes en triomfen gelaten beziet, met de unieke helderheid die haar gevorderde leeftijd haar biedt. Het optimisme en de diepgaande humanistische normen en waarden die ze als kind

heeft meegekregen en die haar gehele wezen bepalen, hebben haar gedurende ruim een eeuw nooit in de steek gelaten. Haar verhaal zou kunnen dienen als leerboek voor een veel rijker leven. Het is in ieder geval de sleutel om jong te blijven.

Alice en Franz Kafka

Bij het openen van het tuinkekje ving de achtjarige Alice haar eerste glimp op van een lange, magere jongeman die men jaren later zou beschouwen als een van de grootste schrijvers van de twintigste eeuw. Voor Alice was Franz Kafka ‘oom Franz’. Hij was gekomen per paard-en-wagen, met een kleurrijk bosje bloemen voor haar moeder. Terwijl de bloemen lagen te verwelken in de zon voerde Kafka eerst de paarden appels die van de boom gevallen waren. ‘Arme Franz,’ blikt Alice terug. ‘Hij verontschuldigde zich voor de bloemen. Niet vanwege de treurige staat waarin ze verkeerden, maar omdat er zo veel verschillende kleuren waren. Hij zei dat hij niet had kunnen kiezen.’

Alice had twee oudere broers, Georg en Paul, en twee zussen, Irma die twaalf jaar ouder was dan zij en haar tweelingzusje Marianne, bijgenaamd Mitzi. Irma was verloofd met Felix (‘Fritz’) Weltsch, een extroverte jonge filosoof die Kafka had ontmoet toen ze beiden rechten studeerden aan de Karelsuniversiteit. Na het afwijzen van een loopbaan als jurist kregen ze werk bij dezelfde verzekeringsfirma, en ze wer-

den dikke vrienden. Naast zijn baan werkte Weltsch aan een tweede doctoraat in de filosofie, terwijl Kafka schreef en zijn eerste werk werd uitgegeven. Samen met Max Brod en Oskar Baum vormden ze de Praagse Kring. Later raakten ze bevriend met een dichter in de tienerleeftijd: Franz Werfel. Het was niet meer dan vanzelfsprekend dat Weltsch zijn beste vriend uitnodigde om zijn toekomstige schoonfamilie te ontmoeten. Kafka voelde zich zo goed op zijn gemak bij de literaire, muzikale familie Herz dat hij vaste gast werd aan de zondagse dis. Hij worstelde met zijn Joodse identiteit en vond geborgenheid bij de warmte van het seculiere Duits-Joodse gezin. Zijn leven lang heeft Kafka een soort middenweg gekozen als het ging om zijn Joodse afkomst, door te leven volgens de Joodse normen en waarden, maar zonder georganiseerde religieuze tradities na te leven – op zijn bar mitswa na. Voor zijn vrienden en de buitenwereld behoorde hij tot de Europese bourgeoisie: welgemanierd en onberispelijk gekleed. Er is nauwelijks een foto te vinden waarop Kafka vrijetijdskleding draagt. Als kind vond Alice het vreemd dat Franz er altijd uitzag alsof hij naar kantoor ging, zelfs tijdens uitstapjes of een picknick.

Scherpzinnig als ze was, wist Alice Kafka's gedrag al gauw te analyseren en aanvaarden. Hij kwam stevast te laat, vergat altijd wel wat en verdwaalde zelfs regelmatig, waarna hij zich bij aankomst voor al die punten verontschuldigde. Hij bood zo vaak zijn excuses aan dat Alice het gevoel had dat hij zich nog eens zou verontschuldigen voor het voedsel dat hij at of voor het eenvoudige feit dat hij bestond. Maar als hij dat eenmaal achter de rug had, was hij leuk voor de kinderen en je kon ze

aan hem toevertrouwen. 's Zomers organiseerde Kafka, die een goed zwemmer was, feestjes onder de Karelsbrug. Alice en Mitzi waren vaak van de partij, samen met Irma en haar verloofde. Lang voordat ze Kafka leerde kennen had Alice al uitstekend leren zwemmen, en ze nam moeiteloos deel aan de wedstrijdjjes in de Moldau.

Een van Alice' dierbaarste herinneringen aan Kafka is de onbewolkte zomerdag waarop hij onaangekondigd aankwam bij hun buitenhuis, op de dag dat de kinderjuf vrijaf had. De tweeling was ongedurig en ongeduldig; ze wilden eropuit in het nabijgelegen bos of ergens gaan picknicken. Kafka stelde een wandeling in de omgeving voor. Sofie gaf schoorvoetend toestemming, en in het gezelschap van Alice en Mitzi begon Kafka aan een dag vol avontuur, lichaamsbeweging en plezier. Hij deed aan snelwandelen, een sport waaraan hij was begonnen om zijn tengere lichaam krachtiger te maken. De kleine meisjes deden hun best om hem bij te houden, maar na zo'n anderhalve kilometer moesten ze vaart minderen en daarna stoppen voor een pauze. Kafka zocht een omgevallen boomstam uit die de meisjes als bank konden gebruiken, en een boomstronk voor zichzelf. Toen ze daar samen zaten, eiste hij hun aandacht op met verhalen over prachtige denkbeeldige dieren. Hoe harder de kinderen lachten, hoe gekker zijn verzinsels werden. Na een uurtje haalde hij 'toverboterhammen' en een thermosfles met thee tevoorschijn, waarvan hij beweerde dat een onzichtbaar dier, half beer, half geit, ze voor hen in het bos had achtergelaten. De grote toekomstige schrijver had net zo veel plezier als zijn gezelschap.

Alice zou zich Franz Kafka altijd herinneren als ‘een eeuwig kind’.

Als meisje van negen zat Alice al naast haar moeder mee te luisteren naar Kafka’s eindeloze verhalen over het boek dat hij aan het schrijven was of dat hij graag wilde schrijven. Haar moeder vond het talent van de auteur fascinerend; literatuur en muziek waren voor haar een manier om even te ontsnappen aan haar ongelukkige huwelijk met de man die haar ouders voor haar hadden uitgekozen. Sofie was vooral onder de indruk van Kafka’s openingszinnen, die modern en zelfs revolutionair waren voor de beginjaren van de twintigste eeuw. Hij begon zijn roman *Het proces* met de woorden: ‘Iemand moest Josef K. belasterd hebben, want zonder dat hij iets kwaads had gedaan, werd hij op een morgen gearresteerd.’ *De gedaanteverwisseling* begint met: ‘Toen Gregor Samsa op een morgen uit onrustige dromen ontwaakte, ontdekte hij dat hij in zijn bed in een monsterachtig stuk ongedierte was veranderd.’ En *Het slot* zuigt de lezer meteen het verhaal binnen met de openingszin: ‘Het was laat op de avond toen K. arriveerde.’

Alice smeekte hem om haar de verhalen steeds opnieuw te vertellen. Maar ze wilde ook altijd weten hoe ze afliepen – en dat kon hij haar niet vertellen. Hij kon zijn werk eenvoudigweg niet afmaken. Later zou hij schrijven: ‘Besluiteloosheid is mij niet vreemd, er is niets wat ik zo goed ken als dat, maar telkens wanneer ik ergens naartoe getrokken word, klap ik dicht, uitgeput door halfslachtige voorkeuren en aarzelingen ten aanzien van duizend eerdere onbenulligheden.’